

Вихід у світ журналу «Основа» збігся в часі із двома важливими подіями: знесенням кріпацтва 16 лютого 1861 р. і смертю Т. Г. Шевченка 7 березня того ж року.

«Часи 1860 і 1861 р.,— за визначенням Івана Франка,— були дуже оживлені дискусіями про знесення кріпацтва і про сподівані дальші реформи державного устрою Росії і також часами зглядної пресової свободи. З тої свободи скористала українська суспільність, одержуючи вперше місячний журнал «Основу»... «Основа» була, як на український орган, досить інтересною і багатою змістом...» (І. Я. Франко. Нарис історії українсько-руської л-ри до 1890 р., т. 41, с. 304).

Журнал виходив у Петербурзі з січня 1861 р. по жовтень 1862 р. Він був заснований внаслідок довголітніх заходів українських патріотів, переважно членів колишнього Кирило-Мефодіївського братства. Видавець В. Білозерський редагував «Основу» разом з П. Кулішем і М. Костомаровим. Серед співробітників були діячі культури різних ідейних переконань, що ставили своїм завданням науково обґрунтувати національні права українського народу на вільний і всебічний розвиток.

У часописі друкувалися твори красного письменства й фольклорно-етнографічні, історичні праці та документи, літературна критика й публіцистика, листи, бібліографія, рецензії. З красного письменства «Основа» містила поетичні, прозові й драматичні писання понад 40 авторів, зокрема твори Т. Шевченка, Л. Глібова, О. Стороженка, Ганни Барвінок, О. Чужбинського, Марка Вовчка, С. Руданського, А. Свидницького та інших.

Хоч Т. Шевченко безпосередньо не належав до керівництва журналу, проте саме йому, передусім, зобов'язана «Основа» своїм існуванням. Часопис у своїй діяльності стояв на Шевченковому ґрунті, і його найголовніші полемісти П. Куліш та М. Костомаров боролись за ті ідеали, що виразніше відобразилися в творах Кобзаря. Одначе Б. Грінченко у «Листах з України Наддніпрянської» наголошував, що була в цьому й одна «принципіальна відміна». Вона полягала, на його думку, у тому, що Шевченко, вважаючи українську народність за націю, «не віднімав у неї ні слова одного з сих прав, ані навіть права політичної самостійності». «Основа», зокрема М. Костомаров та П. Куліш, вважали трохи по-іншому. Так, М. Костомаров у своїй статті «Две рускія народности» зазначав, що «південноруське племя в минулій історії довело, що воно нездатне до державного життя... Українці розуміли й розуміють необхідну потребу і нерозірваність свого з'єднання з москалями» (Основа.— 1861.— №3).

В епілозі до роману «Чорна Рада» (1857) П. Куліш наголошував на тому, що життя нації не може припинитися навіть із втратою її державності, бо нація може жити своїм самостійним духовним життям і в чужій державі при умові, що вона збереже свою національну свідомість і змогу висловлюватись у літературі своєю рідною мовою.

Редакція «Основи» зазначала, що її мета — просвіта в народному дусі, а отже, і подальший розвиток української народної мови та словесності.

Цікаво склалися взаємини журналу з російською періодикою. Тільки нечисленні видання прихильно оцінювали «Основу» («Отечественные записки», «Современник»). Більшість («День», «Московские ведомости», «Современная Летопись», «Вестник Юго-Западной и Западной России») виявляли своє вороже ставлення до журналу, полемізуючи із статтями Куліша та Костомарова. Найгостріше сперечалися щодо прав українців на самостійність української мови та навчання рідною мовою. Опротестовуючи погляд В. Белінського на українську писемність, котра «только и дышит, что простоватостью крестьянского языка и дубоватостью крестьянского ума» (Основа, 1862), П. Куліш у програмній статті «Простонародность в украинской словесности» (там же) стверджував, що простонародність в українській словесності — це гарантія загальнонародного розвитку нашої писемності в майбутньому. Писемність «для домашняго обихода» називав українську літературу редактор «Дня» І. Аксаков. В. Ламанський, полемізуючи з «Основою»,

стверджував, що «мысль о возможности особой Малорусской литературы (а не местной словесности) представляется нам величайшей нелепостью... возможна и полезна особая Малорусская словесность рядом с русской литературой, русской наукой и образованностью». Відповідаючи на закид Ламанського, що малоруська словесність не зробила ніякого внеску в розвиток науки, Житецький писав: «До настоящего времени Русский научный язык остается чуждым народу, и стало быть, в этом отношении, и Русская, и Малорусская литературы имеют совершенное равенство» (Основа.— 1862.—№3).

У праці «Две русскія народности» М. Костомаров відзначав глибоко своєрідний характер малоросійської словесності, яка розвивалась від центру до радіусів, а не навпаки, як російська література. Це давало право малоросійському народу бути особистістю. Адже порушити світогляд народу, втілений у його мові, насадженням зверху інших форм з іншим змістом (тобто російською освіченістю з її мовою), означало «вообразить себе на место живой народной души грифельную доску, на которой можно писать что угодно» (Основа.— 1861.—№3).

Полемізуючи з дописом Г. Соковенка «О степени самостоятельности Малорусской литературы», де на прикладі слів типу *бриться, болный, стыдно* доводилася тотожність української та великоруської мов, П. Куліш зазначав, що «День» не перестає беспокоитися о существовании литературы, возникшей не из тех начал и побуждений, что его родная российская словесность» (Основа,— 1862.— №3). Тим часом філологи вже давно перестали вважати українську мову частиною великоруської, розглядаючи її як самостійну.

Підсумовуючи полеміку з часописом «День», П. Житецький у статті «Русский патриотизм», що стала одним із програмних виступів журналу «Основа», наголошував, що вже чутно сильний і твердий голос малоруського народу, сильний, саме чистонародним тоном, народною мовою.

У національно-культурній програмі «Основи» приділялась велика увага Галичині, національне пробудження якої журнал палко вітав і підтримував, оцінюючи його як важливий історичний факт загальноукраїнського значення.

На сторінках «Основи» розглядалися питання, пов'язані із функціонуванням української мови в Галичині. Журнал «Современник» (вересень, 1861) помістив статтю «Политическая бестактность», у якій публіцист радив русинам «не писать великорусским языком и всецело соединиться с поляками». Національна бестактність русинів, на думку автора, полягала в тому, що вони не довіряли полякам, котрі щиро бажали добра галицькому народу. У дописі «Об отношениях галицких русинов к соседям» «Основа» (1862, №5) помістила відповідь на цю замітку. Її автор заперечував, що русини писали нібито по-великоруськи, адже вони не знали цієї мови, не мали можливості її вивчати. До 1846 р. й українська мова не викладалась у Галичині — ні в гімназіях, ні в школах. Русини користувались польською мовою, за правопис громадянкою їх переслідували. Вони вели тяжку боротьбу проти колонізації, за розвиток рідного слова. Позитивну роль у цьому процесі відіграло галицьке духовенство. Дописувач стверджував, що «если бы полякам удалось уничтожить греческий обряд и славянский богослужебный язык (чего они добивались), то русинская национальность уже, быть может, исчезла бы в Галиции. Борьба за обряд тесно связана с борьбой за язык». Після 1846 р., як стверджував автор, русини перервали зв'язки з поляками, «они [образованные Русины.— *Ред.*] поняли, что не следует легкомысленно жертвовать родным словом и русскою народностью узким польско-национальным целям».

Отже, дописувач спростував звинувачення русинів у політичній бестактності, яке висувалося проти них на сторінках «Современника». Звертаємо увагу на допис В. Білозерського, в якому автор також зупинився на згаданих проблемах. Він зауважував, що «говоря языком украинским и живо сочувствуя нашей словесности, галицкие русины, в настоящем году, начали издавать собственную литературно-политическую газету «Слово», що, за твердженням автора, стало гідною відповіддю німцям і полякам на їхнє положення про те, що «Руси в Галиции нет вовсе» (Основа.— 1862.—№1).

Торкався цього питання й П. Куліш в «Ответе на письмо с Юга» (Основа.— 1862.— №3), наголошуючи на тому, що в Галичині викладання в школах велося на «южноруській» мові, але словесність розвивалася трохи в іншому напрямку. П. Куліш стверджував, що «работая каждый в одиночку, обе части южнорусского народа созидают свое слово, как главного двигателя жизни».

Варто відзначити, що «Основа» вперше широко поставила питання про розвиток української літературної мови на базі народної селянської мови з використанням правопису П. Куліша. За ініціативою П. Куліша й М. Костомарова журнал розгорнув велику роботу щодо укладання повного словника української мови. З цією метою в кінці кожного номера журналу друкувались словнички маловідомих українських слів, завданням яких було допомогти читачам журналу розширити їхній словниковий запас.

Перспективи створення української наукової термінології на той час були ще не зовсім ясними. «Основа» взялась за розв'язання і цього важливого завдання.

П. Куліш в одному з дописів зазначив, що «нема в нас жадної науки, рідною мовою зложеної» (Основа.— 1862.— №3). Було запропоновано надсилати до часопису статті на ту чи іншу наукову тему. Проте стиль цих дописів мав характер народної розповіді із широким залученням розмовних, подекуди просторічних елементів. Це були лише перші спроби наукового та публіцистичного мовлення.

Журнал умістив ряд статей із питань наукової термінології. Так, М. Левченко у статті «Заметка о русинской терминологии» (Основа.— 1861.— №7) наголошував, що наукові терміни варто складати в дусі народної мови, використовуючи лише ті слова іншомовного походження, які легко вимовляються (унікати слів типу *паралеленіпед*). Наводились, зокрема, такі приклади пояснення слів: арифметика — щотниця, алегорія — інослов, орфографія — писовня, грамати́ка — мовниця і т. д.

Дописи М. Левченка викликали полеміку в часописі. Так, І. Єфименко в статті «О русской терминологии» (Основа.— 1862.— №8) зауважив, що запропонований словник не досконалий, бо кожен термін має утворюватись від такого слова, що вже існує в мові, що закінчення термінів повинні відповідати формам української мови.

Подала «Основа» й інші зразки укладання словників. Один із них — «Опыт южнорусского словаря К. Шейковского», що ставив перед собою такі завдання:

1. Укласти якомога повніший словник українських слів, зазначаючи, звідки слово взяте і де вживається, перекласти його на російську мову.
2. Подати максимальну кількість прислів'їв, приказок, пісень, що сприятиме ознайомленню з історією народу та його мовою.

Згодом К. Шейковський у дописі «По поводу Южнорусского словаря» (Основа.— 1862.— №5) спробував назвати вади, які, на його думку, містив перший словник, випущений ним. Він звертав увагу на його неповноту, відсутність історичних елементів. Серйозним прорахунком вважав неточність, недосконалість пояснення деяких слів. Автор звертався до галицьких читачів «Основи», бажаючи, щоб вони надіслали пояснення слів, характерних для їхньої мовної практики.

О. Гатцук у розділі «Бібліографія» (Основа.— 1862.— №5) вмістив аналіз «Словаря малороссийских идиомов», який був опублікований М. Закревським разом із твором «Старосветский бандуриста». В словнику нараховувалось близько 11 тис. слів, крім того, містилось багато прислів'їв та загадок, давались загальні відомості про малороську народність та її мову. Вказуючи на важливість виходу словника, О. Гатцук заперечував те, що М. Закревський називав «малороссийский язык наречіем русским, так как оба языка суть ветви одного великого славянорусского племени».

Причину таких тверджень М. Закревського щодо української мови О. Гатцук убачав у тому, що «многие наши патриоты выросли или окончательно воспитались вдали от своего народа». Однобічним був підхід М. Закревського до пояснення деяких слів. Так, слова невеликоруського походження автор вважав запозиченими переважно з польської мови. Однак, незважаючи на сказане, доробок М. Закревського стає ще одним вагомим кроком на

шляху до розвитку української термінології.

Велика словникова робота, яку постійно розвивав та пропагував журнал «Основа», мала своє продовження у словнику Б. Грінченка, який використав матеріал, зібраний часописом, для його укладання. Сприяла вона й виробленню української літературно мови, передусім у напрямку її інтелектуалізації й стильової розбудови. Не випадково Б. Грінченко наголошував, що «Основа» дуже посприятила нашому національному самопізнанню і направляла його на добрий шлях» («Листи з України Наддніпрянської»).